

Helle Vogt

Nye perspektiver på familierettens historie.

Nordisk middelalder – Individ, familie, slægt

1 Indledning

Familieret, hvad er det? For en moderne jurist er det et tåbeligt spørgsmål, men eftersom den udstukne ramme er nordisk middelalder, er svaret ikke entydigt. Familie er et begreb, der først opstår i senmiddelalderen, tydeligt illustreret inden for kunsten gennem billedet af den hellige familie, et motiv, der i kirkekunsten bliver populært i 1400–1500-tallet, samme periode, hvor idéen om familien, i betydningen kernefamilien, begynder at vinde indpas. Begrebet familie har sin rod i det latinske *familia*, hvis klassiske betydning ikke er familie, men husstand, hvilket er et meget bredere begreb.

Det slægtsbegreb, man opererede med i nordisk højmiddelalder, var en nyskabelse. Det byggede på kirkens definition af slægtskab som bestående af alle ens blodsbeslægtede i syvende eller fjerde led henholdsvis før og efter Det fjerde Laterankoncil i 1215. Det, at blod udgjorde basen for slægtskabsbåndene, var selvfølgelig ikke en nyskabelse i 1100-tallets Norden, men at man var forpligtet gennem den kristne lære til at elske og derfor hjælpe sine slægtninge uanset personlige eller politiske bånd var noget nyt. Det kanoniske slægtskab kommer til at udgøre en stor del af rammen for hvordan blandt andet ejendomstransaktioner, herunder arv, donation og salg, og dele af strafferetten bliver retligt reguleret i landskabslovene. Sagt med andre ord: Den kanoniske definition af slægtskab kommer til at udgøre ryggraden i mange af de retlige principper, som er med til at skabe

de forskellige nordiske retskulturer.¹ Alligevel taler vi ikke om slægtsret, men i stedet – noget anakronistisk – om familieret.

Hvis man skal se på den nordiske højmiddelalder, den periode hvor landskabslovene blev nedskrevet, så vil den typiske angrebsvinkel på 'familie'retlige spørgsmål være, enten at se på ægteskabsretten, som den optræder i kanonisk ret, da det kristne monogamiske ægteskab er en af forudsætningerne for skabelsen af familiebegrebet, eller at se på husstanden som en økonomisk enhed, og her vil en oplagt indgang være fælliget. Her vil dog en tredje angrebsvinkel blive valgt. Jeg har valgt at fokusere på et af de centrale spørgsmål i den middelalderlige retshistorie: forholdet mellem individ, familie og slægt. Familie er her meget anakronistisk defineret som forældre og børn i samme husstand. Præsentationen er koncentreret om disse to temaer: råderet over ejendom og kollektivt kontra individuelt straffeansvar, med udgangspunkt i donationsretten og hæftelsen ved manddrab. Ud fra disse eksempler vil jeg forsøge at komme med en syntese. Det kan synes underligt, at de områder, jeg har valgt, ligger inden for formue-, arve- og strafferetten, når jeg skal tale om familieretten, men middelalderen var en periode, hvor man ikke opererede med skarpe skel mellem de forskellige juridiske discipliner.² I det hele taget kan man argumentere for, at den moderne juridiske inddeling kan være en hæmsko for middelalderlig retshistorie. Jeg vil specielt med eksemplet med mandebod argumentere for, at det først er, når man går fra den kollektive hæftelse til den offentlige sanktion, hvor det ikke længere handler om at sikre den dræbtes arvinger og slægt, men i stedet at straffe retsbruddet, at det giver mening at opsætte et skel mellem familie- og strafferetten.

Selvom der inden for den islandske forskning i det sidste tiår har fundet substantielle studier sted inden for forskningen omkring ægteskab, arv, donationer, fælligforhold og alle de områder, der relateret dertil af blandt

¹ Om det kanoniske slægtskabs anvendelse og udbredelse i de nordiske landskabslove, se Helle Vogt, *Slægtens funktion i nordisk middelalderret – Kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning*. DJØF. København. 2005.

² Dette er dog ikke det samme som at sige, at der ikke bruges en vis lovsystematik. De norske og svenske love er opdelt i balker (kapitler) efter forskellige juridiske kategorier som arv, giftermål, jord osv., og de danske love er også bygget systematisk op, lovene starter med arvereglerne efterfulgt af fællig og formueforhold, men lovene har ingen opdeling i familie-, arve- og personret.

andet Agnes Arnórsdóttir³ og Auður Magnúsdóttir⁴ vil de islandske forhold ikke blive inddraget, da Island på trods af sin geografiske placering som en del af Norden på grund af sociale og politiske strukturer på mange områder udgør en egen retning, der nok for eksempel inden for fælligforskningen, som påpeget af Lars Ivar Hansen, kan kompareres med Norge,⁵ men i forhold til resten af Norden er den sammenligning sværere.

2 Ejendomstransaktioner – donationer

I alle landskabslovene finder vi bestemmelser, der regulerer, hvor meget det var tilladt at donere til fromme formål, hvad enten der var tale om gaver *mortis causa* eller i levende live. Om alle donationsreglerne gjaldt det, at det maksimum, der fastsattes, kunne overskrides, men det krævede arvingernes udtrykkelige samtykke.

Donationsreglerne kan groft deles ind i tre kategorier. 1. Det tilladte maksimum afhang af antallet af børn, og hvorvidt donator var barnløs eller ej. 2. Der var en fast beløbsgrænse, som ikke afhang af donators formue, grænsen kunne variere alt efter, om gaven blev givet i arvet jord eller i andet gods. 3. Der måtte bortgives en bestemt procentdel, igen kunne denne del afhænge af, om der var tale om arvet jord eller anden besiddelse.

Hvad angår donationsreglerne er der store regionale forskelle mellem de forskellige nordiske riger. I Danmark var den samme regel gældende i alle lovene: Donationsstørrelsen afhang af antallet af arvinger, maksimum var sat ved et halvt hovedlod, det vil sige for den, der havde børn, kunne kirken få den samme arveandel som en datter, mens den barnløse kunne bortgive halvdelen af sine besiddelser.⁶ I Norge derimod blev donationerne

³ Agnes Arnórsdóttir, *Property and Virginity – The Christianizing of Marriage in Medieval Iceland 1200–1600*. Århus Universitets Forlag. 2005.

⁴ Auður G. Magnúsdóttir, *Islänningarna och arvsrätten 1264–1281*. I Per Andersen red., *Arverettens handlingsrom: Strategier, relasjoner og historisk utvikling, 1100–2020*, hovedredaktør Einar Niemi, Tromsø. 2011, s. 27–38.

⁵ Lars Ivar Hansen, *Formuefelleskap og arverett i seinmiddelalderens Norge*. I Per Andersen red., *Arverettens handlingsrom: Strategier, relasjoner og historisk utvikling, 1100–2020*, hovedredaktør Einar Niemi, Tromsø. 2011, s. 51–69.

⁶ Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene, bd. 1–8. Udgivet af J. Brøndum-Nielsen og P. J. Jørgensen. Gyldendal. København 1933–1961. Bd. I, 1, Skånske Lov, tekst 1, kap. 38, s. 23. Bd. VII, Arvebog & Orbodemål, tekst 1, 1. bog, kap. 50, s. 36. Bd. I, 2, Skånske Kirkelov, tekst 1, kap. 5, s. 832–935. Bd. VIII, Valdemars sjællandske Lov,

reguleret ud fra et brøkprincip, og ikke ud fra antallet af arvinger, ligesom der ikke skelnedes mellem barnløse og dem, der havde børn; udgangspunktet var, at man måtte give kirken en tiendedel af alle sine besiddelser, et princip der i Magnus Lagabøters Landslov endeligt fastsættes til at gælde for odelsjord, mens af andet gods måtte man donere en fjerdedel.⁷ I Sverige finder man både den norske og den danske model, samt variationen i Dalalove, Smålandsloven og Hälsingeloven og dermed Finland, hvor der var fastsat en bestemt beløbsgrænse, som ikke afhang af hverken antallet af arvinger eller donators samlede besiddelser.⁸ Den fastsatte beløbsgrænse tyder på, at den er indsat for at beskytte de velhavende slægter, da de ikke ville blive hårdt ramt af en sådan grænse, mens den kunne æde hele arven blandt de mindre besiddende. I Sverige var donationsreglerne reguleret i kirkebalkerne, hvorfor der med Magnus Eriksson Landslov ikke kommer en national ensretning af donationsreglerne.

Der er næppe nogen tvivl om, at de forskellige donationsregler hænger sammen med at de er kommet ind i lovene som resultat af forskellige historiske og retlige forudsætninger, og at alle tre systemer skal ses som udtryk for et ønske om at tilgodese både kirken, hensynet til sjælens frelse og om at etablere bånd mellem gejstlige institutioner, specielt klostrene, og de efterlevende – familien og slægten.

De danske arveregler byggede på et hovedlodsprincip, som blev udviklet senest fra 1170'ernes begyndelse med tilkomsten af Arvebogen.⁹ De områder som for eksempel donationer og lovbydelse, der supplerede arvereglerne, blev derfor naturligvis tænkt ind i en hovedlodssammenhæng, noget der formentlig ikke fandt den store modstand, eftersom

kap. 47, s. 24–24. Sjællandske Kirkelov, tekst 1, kap. 8, s. 449. Bd. V, Eriks sjællandske Lov, tekst 1, 1. bog, kap. 32, s. 40–41.

⁷ Norges gamle Love indtil 1387, bd. 1–3. Ved R. Keyser og P. A. Munch. Christiania. 1846–48. "Kong Haakon Haakonssöns Stadfæstelse af Cardinal Nicolaus's Bestemmelser om Gaver." 1224, bd. 1, s. 447–448. "Nyere Lands-Lov", Arvebolk, bd. 2, kap. 21, s. 90.

⁸ Samling af Sweriges gamla Lagar. Udgiven af D. H. S. Collin og D. C. J. Schlyter, bd. 1–6. Stockholm. 1827–1744 Bd. 5, Dalaloven Gippinga Balken, kap. XVI, s. 52–53. Bd. 5, Smålandsloven Kykobalken, kap. 15, s. 431. Bd. 6, Hälsingeloven, Kyrkiu Balken, kap. XIV, s. 11–12.

⁹ Om dateringen af Arvebogen se Vogt, 2005, s. 68–69, Per Andersen, Lærd ret og verdslig lovgivning. Retlig kommunikation og udvikling i middelalderens Danmark. København. DJØF. 2006, s. 80–82 og Michael H. Gelting, Pope Alexander III and Danish Laws of Inheritance. I Ditlev Tamm og Helle Vogt eds. How Nordic are the Nordic Medieval Laws? Proceedings from the first Carlsberg Conference on Medieval Legal History. København. DJØF, 2. udg., 2011, s. 90–92.

idéen om, at sætte kirken ind på linje med de øvrige arvinger, har været kendt i Danmark i hvert fald siden 1135.¹⁰

I Norge har hovedtiendebetaling, det vil sige, at man én gang i sin livstid gav tiende af alle ens besiddelser, været brugt måske så lang tilbage som 1000-tallets slutning. Hvorfor det ikke kan overraske, at da man i Norge allerede i 1152–53 i forbindelse med forhandlingerne om oprettelsen af et norsk ærkesæde fik de første regler om donationer, valgte det kendte princip som donationsmaksimum, samtidig med at de første skridt til en årlig tiendebetaling blev taget.¹¹ Brøksystemet må have fungeret tilfredsstillende, må man antage, i hvert fald vælger man ikke at ændre det i Landsloven, hvor de norske arveregler ellers ændredes, hvorved man går bort fra det tidligere system, hvor døtre kun tog arv, hvis der ingen sønner var, til det system, som brugtes i Danmark, hvor alle børn havde arveret, døtre dog kun halvt af sønner. At man ikke gik over til et hovedlodssystem mht. donationer kan også skyldes, at der ikke var det samme behov for at sammentænke alle restriktioner i den fri afhændelse af ejendom for at sikre den legale arveret, som var nødvendig i Danmark, da et arvesystem skulle udvikles i årtierne omkring 1200, eller at man har syntes, at hovedlodssystemet betød, at kirken havde for let adgang til odelsjord.

I Sverige ser man som med så mange andre retsregler ikke den samme ensartethed i donationsreglerne, hvilket formentlig er et billede på den flerhed af retlige normer, der prægede det svenske rige indtil Landslovens komme. I Göta-lovene var det danske princip med lodder gældende, i Svea-lovene var det derimod brøksystemet; det var tilladt at give en tiendedel bort af arvejord, mens al anden jord frit kunne doneres.¹² I de resterende love var det et fast beløb.

¹⁰ *Diplomatarium Danicum*, 1. rk., 2. bd. udg. C.A. Christensen og Herluf Blatt. København. C.A. Reitzels Boghandel. 1975, nr. 64, s. 63. Om fortolkningen af brevet se Vogt, 2005, s. 235–237.

¹¹ A. O. Johnsen, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Breakespears legasjon til Norden*. Oslo 1945, s. 230–34.

¹² *Samling af Sveriges gamla Lagar*. Bd. 2, *Östgöta-loven*. Kristnu Balken, kap. XXIV, s. 21. Bd. 1, *Yngre Västgöta-loven*, Kirkyu Balken, kap. XXIV, s. 21, kap. LX, s. 102, Aruæ Balken, kap. 26, s. 140, Retlosæ Balken, kap. 30, s. 159 og IorPæ Balken, kap. 46, s. 192, Bd. 3, *Upplands-loven*. Kirkiu Balken, kap. XIV, s. 48–58, *Additamenta*, kap. I, s. 276. Bd. 5, *Västmannaloven*. Kristno Balken, kap. XIII, s. 97–98. Bd. 4, *Södermannaloven*. Kirkiu Balken, kap. XI, s. 30–32.

3 Individet

Efter denne korte redegørelse for reglerne, vender vi tilbage til spørgsmålet om, hvad disse regler siger om forholdet mellem individet, familien og slægten. Som altid er kildesituationen en udfordring, da det er meget sporadisk, hvad der er bevaret, men både i dele af Sverige og i Danmark er der i diplommaterialet tegn på, at der før lovenes komme var langt større adgang til at donere på bekostning af børn eller andre slægtninge.¹³ I lovene blev der sat regler op for den frie dispositionsret. Ens besiddelser kunne man ikke længere uantastet disponere frit over, man skyldte de kommende generationer at bevare den for dem. På den anden side sikrede de faste regler for donationer, at hvis de blev overholdt, kunne donationen ikke senere anfægtes af ens slægtninge, og man dermed ikke fik betalt af på sin gæld i Skærsilden. Med andre ord begrænsninger i den legale donationsret var på én gang en indskrænkning af individets råderet og en sikring af retten til at en del af ens besiddelser kunne gå til sjælens og ikke slægtens beskyttelse.

4 Familien og slægten

Hvad angår familien skiller det danske og göterske hovedlodsprincip sig ud. Havde donator ægtefødte børn, var de langt bedre beskyttede mod hans donationer end arvinger efter barnløse, da de kunne bortgive halvdelen af deres ejendom, mens børnenes ret til arv blev sikret proportionelt med antallet af børn, jo flere børn, jo mindre del af formuen måtte doneres.¹⁴ I Norge og resten af Sverige forholdt det sig anderledes, hverken ved brøkprincippet eller ved den faste beløbsgrænse blev der gjort nogen forskel på, om det var børn, anden nær familie eller fjernere slægtninge, der var arvinger, den samme minimum arveformue var sikret, selvom den nærmeste arving var at finde i det fjerde eller syvende led.

Udover at de danske og götiske donationsregler favoriserede brystarvinger frem for andre arvinger, så fandtes der i Jyske Lov en bestemmelse, der sikrede ægteemanden mod hustruens donationer i det tilfælde, at han havde ret til at tage arv efter hende i hendes arvejord.¹⁵ En ret, der

¹³ Gelting, 2011, Vogt, 2005, s. 220–222, 243–244.

¹⁴ Det er diskutert hvorfor den halve hovedlod blev hovedreglen i de danske donationsbestemmelser, for argumenterne se Vogt, 2005, s. 241–242.

¹⁵ Danmarks gamle Love paa nutidsdansk Oversat og kommenteret af E. Kroman og S. Iuul. København. C.E.C. Gads Forlag. 1945. bd. 2, Jyske Lov. 1. bog, kap. 39, s. 152.

opstod ved barnmynding, det vil sige, en ret manden fik, hvis der fødtes et barn i ægteskabet. Hvis et ægtepar fik barn, skulle manden godkende hustruens donationer i live eller *mortis causa*, og skete det ikke, kunne han nedlægge veto mod donationen. Den jyske regel er den eneste af sin art i Norden, endskønt sjællandske diplomer tyder på, at mandens godkendelse også brugtes dér.¹⁶

Den jyske regel er et eksempel på den styrkelse af (kerne)familien i de danske landskabslove, der blandt andet er påvist af Stig Iuul og Inger Dübeck i deres studier af fælliginstitutionen,¹⁷ og som kulminerede i 1547, hvor fælliget afløses af formuefællesskab mellem ægtefæller.

I Norge og resten af Sverige ser man ikke inden for donationsreglerne nogen forskel i beskyttelsen af familien og slægten, det vigtigste er udelukkende at sikre at al bölds/odeljorden ikke kommer på ubeslægtedes hænder.

Landskabslovenes donationsreglerne var også med til at sætte en stopper for, at slægtninge efter donators død anfægtede donationernes gyldighed, en praksis, der i dokumenterne kaldes *calumnia*, på klassisk latin et falsk krav eller anklage, men i middelalderen brugtes i betydningen udfordring eller krav. *Calumnia* er for Nordens vedkommende bedst belyst i danske kilder fra 1100-tallet i Kim Esmarks Studier af Esrom Kloster,¹⁸ men det har sikkert også fundet sted i både Norge og Sverige, da det er et fænomen, der er kendt fra Nordvesteuropa i 900–1100, selvom de

Denne bestemmelse udbygges i 3. bog, i den del af teksten, som formentlig er tilføjet efter 1241. Michael H. Gelting, *Skånske Lov og Jyske Lov*. Danmarks første kommissionsbetænkning og Danmarks første retsplejelov. I Henrik Dam m.fl. red. Jura & Historie. Festskrift til Inger Dübeck som forsker. København. DJØF. 2003, s. 60–61, hvor den udbyggede tekst omhandlede indsigelser mod mandens afgørelse.

¹⁶ Se for eksempel *Diplomatarium Danicum*, 2. rk., bd. 2, nr. 173 og 2. rk. bd. 6, nr. 265.

¹⁷ Stig Iuul, Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's Danske Lov. København. Nyt Nordisk Forlag 1940. Inger Dübeck, *Kvinder*, familie og formue. Studier i dansk og europæisk retshistorie. København. Museum Tusculanums Forlag. 2003, s. 74–94.

¹⁸ Godsgaver, *calumniae* og retsantropologi. Esrom kloster og dets naboer, ca. 1150–1250. I Hanne Sanders m.fl. red. Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark. Centrum för Danmarksstudier 3, Riga. 2004, s. 143–176.

franske kilder er langt de bedst studerede.¹⁹ Her har forskningen vist, at donatoren indgik en slags kontrakt med skytshelgenen repræsenteret ved det religiøse samfund, helgenens *familia*. Forud for donationens givelse gik gerne en forhandlingsproces omkring, hvilke spirituelle og eventuelt materielle ydelser munkene/nonnerne forventedes at give til gengæld for donationen. Efter donators død faldt båndene til klosteret væk, hvorfor arvingerne, børn eller fjernere slægtninge som for eksempel nevøer, anfægtede gavens gyldighed. Klosteret og arvingerne indledte en konflikt, der kunne vare årevis, og som oftest endte med at arvingen på ny donerede godset til klosteret mod spirituelle og til tider økonomiske gengaver. Denne proces kunne fortsætte i generationer. Grunden til at arvingerne kunne få held med deres krav var blandt andet, at der ikke eksisterede en forståelse for absolut ejendomsret, noget der først opstod ved videnskabeliggørelsen af retsstudiet i 1100-tallet. Landskabslovene blev til i en brydningstid mellem forskellige ejendomsretlige diskurser, men på grund af faste retlige normer for arv, donationer, salg osv., var de med til at retliggøre ejendoms konflikter, hvorfor *calumnia* forvandt.²⁰

Calumnia var med til at svække betydningen af individets råderet, for selvom donationerne ikke blev anfægtet, da de blev givet, blev gaven og dermed de åndelige gevinster delt ud på en række af slægtninge. Derimod var *calumnia* med til at sikre slægtningene den fortsatte gavn af godset generationer efter, at det blev doneret bort.

Donationsreglerne er et eksempel på, hvor svært det er at presse middelalderens retsregler ind i de moderne kategorier, idet de regulerer områder, der ligger inden for både arve-, formue- og familieretten – eller slægtsretten, som der jo i grunden er tale om, specielt med hensyn til de norske og svenske bestemmelser.

¹⁹ Stephen White, *Custom, Kinship, and Gifts to Saints. The Laudatio Parentum in Western France, 1050–1150*. London. 1988 og Barbara Rosenwein, *To be Neighbour of Saint Peter – The Social Meaning of Cluny's Property, 909–1049*, Cornell University Press. 1989.

²⁰ Helle Vogt, *From Tribute to Tax – The Changes in the Understanding of Private Property in Denmark circa 1000–1250*. I Lars Jørgensen et al. eds. *Law and Archaeology in the Early and High Middle Ages, AD 400–1200*, Videnskabernes Selskab. København. Under udgivelse.

5 Mandebod

Mandebodsbetalingen har været genstand for en lang række studier om tilkomst, alder, formål, kirkens og kongemagtens holdning dertil osv. Her er det ikke ærindet at komme ind på alle disse diskussioner.²¹ I stedet vil jeg fokusere på lovene, og hvad de siger om forholdet mellem individ, familie og slægt, samt familie- og strafferetten.

Selvom den kollektive slægtsbetaling af mandebod ikke optræder i alle de svenske landskabslove, må det antages, at kollektiv betaling har været normen i alle de nordiske lande indtil den anden halvdel af 1200-tallet, hvor princippet kommer under pres (formentlig) først i Norge og senere i Sverige. For alle lovene gælder det, at slægten er defineret ud fra den kanoniske måde at opfatte slægtskab på. Hvor kollektiv mandebodsbetaling blev brugt, opererer de fleste af lovene med et tredelingsprincip, idet drabsmanden selv skulle betale en tredjedel til den dræbtes arvinger, mens henholdsvis fædrene og mødrene slægtninge skulle betale en tredjedel hver. Det princip var gældende i Danmark, i västgötalovene, i Hälsingeloven og frem til 1271 i Norge. Hvor det danske og västgöterske system byggede på, at slægtsnærheden med drabsmanden/den dræbte bestemte, hvor meget man skulle henholdsvis betale eller modtage, var det norske system langt mere kompliceret. Både Gula- og Frostatingslovene opererede med ekstremt komplicerede systemer, idet slægtningene ikke blot skulle samle en sum og betale eller modtage efter slægtsnærhed og antallet af slægtninge. Hver slægtsrelation blev nævnt, for eksempel skulle drabsmandens morbror ikke bare betale til den dræbtes morbror, men til søstersønnen osv. Betalingsbestemmelserne er formentlig fra 1152–1153, og den norske historiker Lars Ivar Hansen har regnet på, at og hvis systemet beskrevet i Gulatingsloven blev fulgt, skulle der finde 210 transaktioner sted.²² Dette system fungerede glimrende i teorien, men det er meget tvivlsomt, om det

²¹ Se for eksempel Poul. Johs. Jørgensen. *Manddrabsforbrydelsen i den skaanske Ret fra Valdemartiden*. København 1922. Poul Gædeken, *Retsbrudet og Reaktionen* derimod i gammeldansk og germansk Ret. København. C.C.C Gads Forlag. 1934. Ole Fenger, *Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret*. Århus Universitetsforlag 1971. Bertha S. Phillpotts, *Kindred and Clan in the Middle Ages and After – A Study in the Sociology of the Teutonic Races*. New York. (1913), 1974. Vogt, 2005.

²² Lars Ivar Hansen, *The Concept of Kinship According to the West Nordic Medieval Laws*. I Ditlev Tamm og Helle Vogt eds. *How Nordic are the Nordic Medieval Laws? Proceedings from the first Carlsberg Conference on Medieval Legal History*. København. DJØF, 2. udg. 2011. s. 190.

var praktisk anvendeligt,²³ hvilket sikkert var en medvirkende årsag til, at den kollektive mandebodsbetaling afskaffedes for hele riget i 1271.²⁴

Den svenske Östgötalandslov kan ses som et kompromis mellem kollektivt og individuelt ansvar. Her bliver det fastslået, at drabsmanden selv skulle betale hele boden, men hans slægt var alligevel pligtig til at betale til den dræbtes slægtninge.²⁵ I lovteksten er det individuelle ansvar understreget, men man kan spørge sig selv om, det ikke grundlæggende er en fortsættelse af den kollektive slægtsbetaling sat ind i en ny ideologisk kontekst. Det er i hvert fald det indtryk, man får, når man ser på de danske bestemmelser. Et sted mellem 1220'erne og 1241²⁶ blev en forordning udstedt, hvori det kollektive ansvar afskaffedes for Skåne og resten af riget i 1284 – i teorien.²⁷ Det blev pålagt drabsmanden at betale hele mandeboden alene, hvilket for langt de fleste har været umuligt. Kunne drabsmanden ikke betale, skulle han fly fredløs, dermed bortfaldt hans tredjedel af boden, mens de to tredjedele nu skulle betales af drabsmandens slægtninge. Resultatet var, at slægtningene ligeså godt kunne gribe til lommerne og hjælpe drabsmanden med betalingen først som sidst. Selvom det individuelle ansvar blev understreget i forhold til drabsmanden, så skulle bøden stadig tredeles mellem arvingerne, mødrene og fædrene slægt, hvad enten drabsmanden eller hans slægtninge stod for boden. Resultatet er, at den kollektive betaling fortsatte frem til 1537 i Danmark, hvor den blev afskaffet til fordel for livsstraf. Ole Fengers studier har dog vist, at mandebodsbetalingen i realiteten fortsatte op igennem 1500-tallet.²⁸

²³ Betalingssystemet i Gutatingsloven blev ændret i begyndelsen af 1200-tallet, hvor den såkaldte Bjarne Måndsons Skala blev føjet til loven, systemet blev dog ikke mindre kompliceret, det kom blot tættere på det, der fandtes i Frostatingsloven. Hansen, 2011, s. 200–201.

²⁴ Under Håkon Håkonssons regering var 1260-versionen af Frostatingsloven blev revideret og blandt andet var det kollektive slægtskab blevet meget reduceret, og betalingsreglerne var blevet forenklede. Norges gamle Love, bd. 2, Frostatingslova, kap. 1–5, s. 121–122.

²⁵ Samling af Sveriges gamla Lagar, Bd. 2, Östgöta-loven, Dråbsbalken, kap. III, s. 50–51, kap. VII, s. 53–54.

²⁶ Dateringen af Ættebodsforordningen er omdiskuteret, den er givet af Valdemar II Sejr, hvilket sætter en øvre grænse ved hans dødsår i 1241. I de fleste manuskripter af Skånske Lov er den ikke gengivet, og da Skånske Lov normalt betragtes som værende fra 1210'erne, må en forsigtig datering af Ættebodsloven ligge derimellem.

²⁷ Danmarks gamle Landskabslove, Bd. I 2, tillæg til Skånske Lov, s. 732–739.

²⁸ Fenger, 1971, s. 505–535.

Som i Norge bliver det individuelle ansvar det herskende i Sverige, det findes både i Svealovene og føres over i Landsloven. For Upplandsloven gjaldt det, at manglende evne til at betale medførte dødsstraf. På trods af at det kollektive ansvar i teorien afskaffes i midten af 1300-tallet for hele riget, viser Bertha Phillpotts forskning, at det i praksis fortsatte op i 1500-tallet,²⁹ så der har altså været en diversitet mellem den herskende diskurs om individuelt ansvar og opfattelsen af slægten som en retlig enhed.

6 Individ, familie og slægt

Igen bliver spørgsmålet, hvad bestemmelserne siger om forholdet mellem individet, familien og slægten. I alle de love, hvor kollektiv betaling findes, er reglen, at drabsmanden ikke slap for et personligt ansvar. Han hang på en tredjedel af boden, og hans betaling skulle for eksempel i de danske love være på plads, inden slægten bødede. I både Norge og Sverige ses en stærk øgning af det personlige ansvar med afskaffelsen af det kollektive ansvar, og som ultimativ trussel var dødsstraffen, hvis bøderne ikke blev betalt. Man kan dog tvivle på, om det kollektive ansvar forsvandt i praksis, selvom det forsvandt fra lovene. Forskellen var nok snarere, at hvor det før var hele slægten i alle de kanoniske led, der var ansvarlig, blev det i højere grad familien og eventuelt den nærmere slægt, som søskende, der deltog i betalingen. På samme måde kan man forestille sig, at den økonomiske hjælp, som forældrene bidrog med, måske mere fik karakter af et arveforskud, så en brors forseelse ikke i samme grad i længden kunne føre til større formuetab for hans søskende.

At grænsen mellem individet og familien kunne være ganske flydende var fælliget et eksempel på. Hele fælliget hæftede kollektivt for et af dets medlemmers retsbrud.³⁰ I Skånske Lov var der dog mulighed for at komme uden om ansvaret ved, at faderen på tinget udskiftede barnet med hans hovedlod i fælliget, "Og efter at han har gjort saaledes, skal Børnene selv hæfte for deres Gerninger".³¹ Denne løsning har sikkert været specielt attraktivt ved manddrab, idet fælligmedlemmerne ikke kun hang på at hæfte for drabsmandens tredjedel, men fader, sønner, brødre og eventu-

²⁹ Phillpotts, 1974, s. 76–77.

³⁰ Dog ikke ved tyveri.

³¹ Danmarks gamle Love, bd. 1, Skånske Lov kap. 17, s. 7, der forsættes: "Manddrab skal Faderen og Frænderne bøde sammen med dem, saaledes som Loven er."

elt andre mandlige fælligmedlemmer uanset alder skulle også bidrage til slægtsboden.

For den dræbtes familie betød bodsbetalingen, at de var sikret økonomisk godtgørelse for tab af forsøger og krænkelsen, og i den henseende var der ikke forskel på, om betalingen var individuel eller kollektiv, idet den del af bøden, som de nærmeste fik, stort set var den samme. Dette gjaldt dog kun såfremt drabsmanden kunne betale, hvis ikke var de ilde stedt, hvilket for eksempel tydeligt fremgår af de svenske love, i så tilfælde blev drabsmandens formue tredelt, med en del til henholdsvis kongen, hundredet/herredet og den forurettede. En praksis, der har gjort, at drabsmandens familie og slægt ikke har haft nogen interesse i at bidrage til boden, hvilket måske er grunden til, at Upplandsloven tilføjer, at kan man ikke betale hele boden, må der udover formuekonfiskationen bødes ”liff fore liff”.³²

Slægten havde de samme rettigheder, hvad enten der skulle bødes eller modtages, og når det kollektive slægtsansvar kommer under pres, betyder det, at de retlige relationer mellem slægtningene svækkedes, fra at gælde for hele den kanoniske slægt til familien, at de retlige bånd primært kom til at gælde inden for familien for områder som værgemål, giftermand osv.

Hvornår og hvordan skilles familie- og strafferettens veje? Eller spurgte på en anden måde, hvornår spaltedes slægtsretten i familie- og strafferet? Det ovenstående illustrerer, at adskillelsen begynder, når man går fra kollektivt til individuelt ansvar. Når straffen ikke længere ramte hele slægten men kun individet (og evt. hans nærmeste), og omvendt når boden kun kom arvingerne, men ikke hele slægten til gode, begynder det at give mening at skelne mellem straffe- og familieret.

³² Samling af Sweriges gamla Lagar, Bd. 3, Upplandsloven, Manhælgis balkær, IX, § 4, s. 139.

7 Afslutning

For at afslutte: De to eksempler viser, hvordan landskabslovene forsøgte at balancere mellem hensynene til individet, familien og slægten, og at alle tre kategorier på hver sin måde blev tilgodeset; dog var der ikke tale om et statisk eller ensartet billede, for eksempel var familien langt bedre sikret end slægten i de danske donationsregler modsat de norske og svenske, mens slægtens ansvar og rettigheder ved mandebod blev opretholdt i Danmark, mens ansvaret blev overført til individet, og formentlig i praksis til hans familie i både Norge og Sverige.

AVDELNING III

Rätten i det föränderliga samhället

